

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема: Українська діалектна лексика

План

1. Особливості діалектної лексики.
2. Класифікація діалектної лексики.
3. Діалектна лексика з погляду її походження.

Питання для самоконтролю

1. Типи діалектних протиставлень у лексиці (лексичні, семантичні, ідеографічні).
2. Склад діалектної лексики з погляду її походження.
3. Архаїчні риси лексики українських говорів.
4. Особливості традиційної лексики говорів.
5. Діалектні відмінності у фразеології.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 177–198.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
3. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 228 с.
4. Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ч. 1, 2 / Й. О. Дзензелівський. – Ужгород, 1958–1960.
5. Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / Й. О. Дзензелівський. – К. : Наук. думка, 1969. – 211 с.
6. Лавер В. І. Дослідження діалектної фразеології в лінгвогеографічному аспекті / В. І. Лавер // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат : тематичний збірник. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1982. – С. 110–126.
7. Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 37–44.

Типи діалектних відмінностей у лексиці

Серед діалектних відмінностей у лексиці, якщо виходити із принципу співвідносності, слід розрізнити два типи: 1) *протиставні (співвідносні)*, 2) *непротиставні (неспіввідносні)*.

Непротиставні лексичні діалектні відмінності полягають у наявності в певному говорі слів, яких немає в інших говорах, через те, що вони не мають відповідних предметів чи понять. Основна маса непротиставних лексичних діалектизмів – це переважно термінологічна лексика, пов'язана зі спеціальними галузями господарства, зі специфікою економіки й побуту певного краю, його географічним положенням, із специфікою матеріальної культури тощо.

Так, наприклад, у говорах Закарпатської області: *кукуру́дза* (*кундири́ць'а*, *тиндири́ць'а*, *мелáй* та ін.) і *карто́пля* (*кру́мпл'і*, *р'іпа*, *бу́л'ба*), час збирання цих культур позначається спеціальними термінами: *ла́ман'а* чи *ламан'а́* (час збирання кукурудзи), *бран'а́* (час збирання картоплі). Назви одягу в районі Карпат: *ле́йбик* (*ла́йбик*), *кентáр*, *пéтек* та ін.; та назви специфічних місцевих страв: *кулéша*, *дз'áма*, *сукани́ць'а* тощо.

Простиставні лексичні діалектні відмінності полягають у тому, що для позначення того самого предмета чи поняття в різних говорах вживаються різні слова або слова, утворені від того самого кореня, але з різними словотвірними афіксами, чи слова з такими особливостями їх фонетичного оформлення, які не впливають із фонетичних закономірностей цих говорів тощо.

Серед протиставних діалектних відмінностей, залежно від їхнього характеру, виділяють кілька різновидів: 1) *власне лексичні, або словникові*; 2) *лексико-семантичні*; 3) *лексико-словотвірні*; 4) *лексико-фонетичні*.

Слова власне лексичного різновиду становлять помітний шар діалектної лексики на всій території України. Вони виявляються в тому, що в різних говорах для позначення тієї ж самої речі, предмета, поняття тощо вживають зовсім різні слова, утворені за наявними в мові моделями від інших коренів.

Так, наприклад, для такої сільськогосподарської культури, як *картопля*, в різних українських говорах знаходимо порівняно велику кількість назв: *карто́пл'а*, *карто́фл'а*, *карто́хл'а*, *карто́па*, *карто́шка*, *карто́фел'*, *карто́хі* тощо (південно-східні, частково південно-західні та поліські говори) – *бу́л'ба*, *бу́л'а*, *бу́л'ва* (поліські, частково південно-західні говори) – *барабóл'а* (південно-західні говірки, зокрема подільські, частково наддністрянські та буковинські) – *рiпа* (деякі південно-західні, зокрема покутські і частково північнобуковинські та східнозакарпатські говірки) – *кру́мпл'і* (західна частина карпатських говорів), *біб* (деякі наддністрянські та інші говірки) – *кумпі́те́ра* (деякі південні середньокарпатські говірки) тощо. Різні діалектні назви для рослини *дере́за*: *пові́й* – *бісина́* – *чорто́плуд* – *дері́плід* – *дарморі́с* – *л'і́ція* та ін.; назви для дзеркала: *дзі́ркало*, *зі́ркало* – *гл'аді́ло* тощо.

Найчастіше появу таких утворень можна, очевидно, пояснювати тим, що в свідомості носіїв певного говору протягом ряду поколінь закріплювалися з різних причин інші асоціації з тими чи іншими предметами, речами тощо, інші ознаки їх, ніж у носіїв інших говорів тієї ж мови.

Немало існує діалектних слів, які виникли внаслідок перенесення в силу якоїсь асоціації назви одного предмета на інший. Такими є, наприклад, південно-західні діалектні назви *картоплі* (*ріка, біб*), загальна назва для *грибів* – *губи*, що відома в багатьох південно-західних, а також польських говорах.

Певна частина діалектних слів власне лексичного різновиду виникла внаслідок збереження в окремих говорах давньої лексеми, в той час як і в інших говорах з'явився новотвір, що став і літературною нормою; пор.: південно-західне району Карпат *л'ітос'* – польське *л'іетос'* – *торік*, південно-західне *вуйко, стрійко, вуйна, стрійна* – *дядько, тітка*. Частина ж діалектних слів цього різновиду з'явилася внаслідок запозичення окремих лексем із суміжних говорів інших мов, сфера поширення яких обмежилася лише деякими говірками. Такими є, наприклад, численні мадяризми в середньозакарпатських говірках типу *лоїтра* (*драбина*), *тангеріц'я, кендеріц'я* (*кукурудза*); полонізми в багатьох південно-західних говірках типу *кобіта* (*жінка, дружина*), *уцтівий* (*чесний*); германізми в тих же говірках типу *анцуг* (*костюм*), *шустер* (*швець*), *ташка* (*сумка*).

Серед протиставних діалектних відмінностей у лексиці спеціальної уваги заслуговують лексико-семантичні діалектизми – слова, що звучать однаково, але мають зовсім відмінні значення. Іноді до них відносять усі слова-омоніми: середньозакарпатське *кóпил* (незаконнонароджений, байстрюк), що є румунським запозиченням (*copil*) у зіставленні з літературним українським *копил* (складова частина саней), чи *пáніка* – пані, господиня, пор. з літературним українським *пáніка* – жах, що за походженням є грецизмом.

Лексико-семантичні діалектизми – це слова однієї етимології, які хоч і звучать однаково, але в різних говорах тієї ж мови виступають з різними значеннями; пор.: південно-західне *гостінець* – великий битий шлях і літературне та південно-східне *гостінець* – подарунок.

Виникнення й розвиток різних значень того ж самого слова в різних говорах якоїсь мови зумовлюється відносною ізольованістю певного говору від інших говорів цієї ж мови в процесі її історичного розвитку.

Лексико-семантичні діалектизми могли розвинутися в місцевих говорах по-різному: 1) шляхом збереження давнього значення слова при звуженні чи розширенні його в літературній мові; пор.: *винó* –

виноград, *вино́* (середньозакарп.) при літ. *вино́* – напій; 2) шляхом розширення значення слова та перенесення назви з одного суміжного чи подібного предмета на інший, як наприклад: *ка́ша* – каша, крупа (середньозакарп.) при літ. *ка́ша*; 3) шляхом втрати давнішого значення слова й перенесення його на інший предмет, як наприклад: *обі́д* – сніданок (середньозакарп.) при літературній *обі́д*; 4) шляхом запозичення слова із близькоспоріднених мов за наявності такого ж слова, але з іншим значенням у літературній мові та в інших діалектах; пор.: *нові́нка* – газета (середньозакарпат.) при літературній *нові́нка*, запозичено з чеської мови.

Найчисленнішими в лексичній системі діалектної мови є слова лексико-словотвірного різновиду. Характерною ознакою їх є те, що при спільній з відповідними словами інших говорів кореневій морфемі діалектне слово відрізняється словотвірними афіксами або порядком компонентів слів.

Діалектні слова цього різновиду в українських словах можуть розрізнятися: 1) суфіксами (пор. у карпатських говорах: *ворожі́л'а* – ворожка, у поліських: *горо́дне* – городина, овочі; *тату́хно* – тато; у подільських: *по́ловин'* – полум'я; *ле́жма* – лежачи); 2) префіксами (пор.: у подільських говірках: *на́рушно* – зручно; у поліських: *су́порка* – підпірка, *запра́ва* – приправа); 3) відсутністю чи наявністю афікса (наприклад, у подільських: *за́морока* – морока, *пізна́ти* – впізнати); 4) одним із афіксів чи афіксами при суфіксально-префіксальному словотворенні (пор.: у поліських говірках: *на́гинками* – нагинці; у подільських: *наусто́ячки* – стоячи); 5) порядком елементів композитів (пор.: у карпатських говорах: *мори́мух*; у волинських: *мори́муха*, *марéмуха* – мухомор-гриб).

Окремий варіант лексичних відмінностей становлять слова лексико-фонетичного типу, які розрізняються особливостями звукового складу, спричиненими несистемними, нерегулярними фонетичними явищами.

Творення діалектних слів лексико-фонетичного типу спричинюється різними спорадичними замінами звуків (наприклад, у правобережно-поліських говорах: *замі́н* – жасмин; у середньозакарпатських: *про́луб* – проруб), метатези (наприклад, правобережнополіських: *пазу́з* – пазур, *хпа́ти* – пхати), явищами гіперизму (наприклад, у слобожанських: *от'у́з* – праска, у подільських: *олова́* – голова), аферези (*за́дно* – за одно).

Деякі вчені серед протиставних відмінностей у лексиці виділяють ще лексико-акцентологічні, що полягають у різному наголошуванні того ж слова в різних діалектах.

Склад діалектної лексики з погляду її походження

Діалектна лексика українських говорів за своїм походженням може бути двох основних типів: у ній виділяють, по-перше, архаїчні елементи, а по-друге – інновації. Діалектні слова-архаїзми є спільнослов'янськими (праслов'янськими) чи спільносхіднослов'янськими (прасхіднослов'янськими) словами, що збереглися в українських говорах до наших днів, не ставши при цьому надбанням словникового складу нової української літературної мови.

На діалектні слова цього типу особливо багаті південно-західні, а також поліські діалекти. (Напр.: *вуй, уй, вуйко, уйко* – дядько, *материн брат; стрий, стрийко* – дядько, *батьків брат; вепр, вицир'* – кабан, дикий кабан (пор. д.-рус. *вепрь*, болг. *вепър*, польськ. *wieprz* та ін.); з поліських діалектів: *ратай, оратай* – орач (пор. д.-рус. *ратай*, білор. *ратай*, рос. діал. *ораты(а)й, ст. польськ. rata* та ін.); *чёл'ад'* – молодь (пор. д.-рус. *челядь*, польськ. *czeledz'*, болг. *челяд* та ін.; пор. також півд.-зах. укр. *чёл'ад'*, *чыл'ад'*, *чёл'ід'*, *чел'адник* та ін.); польськ. укр. *л'іетос'*, *л'іетас* – торік тощо).

Серед діалектних слів-архаїзмів важко виділити власне давньоруські, спільносхіднослов'янські елементи.

Найбільший шар діалектної лексики українських говорів становлять діалектні слова-інновації, що виникли свого часу на ґрунті окремих говорів і через своє вузьколокальне поширення виявилися поза словником нової української літературної мови. Діалектні слова-інновації суто місцевого, власне діалектного, творення властиві українській діалектній мові на всій території її поширення.

Значний шар діалектної лексики, зокрема лексики окраїнних українських говорів, становлять слова, запозичені з інших мов, що не стали надбанням словникового складу літературної української мови, очевидно, через вузьколокальну обмеженість свого вживання. Діалектні слова-запозичення також можна віднести до типу інновацій, що виникли на діалектному ґрунті, обмеживши сферу свого побутування окремою говіркою чи певними говорами.

Діалектні слова-запозичення та джерела їхнього походження в різних українських говорах виявляються далеко не однаковими, вони фонетично й граматично оформлені згідно із закономірностями відповідних українських діалектів. (Так у галицьких, волинських і подільських говірках південно-західних говорів переважно діалектні слова-запозичення – *полонізми і германізми*; в карпатських – *мадяризми, германізми, словакізми, полонізми, румунізми, тюркізми*; в буковинських і гуцульських – *румунізми, тюркізми, германізми; полонізми: варта* (польськ. *warga*) – *зуба* (в подільських говірках: *варт* – *борода, підборіддя*;

варгатиї – товстошійї, з гладким підборіддям); *кобіта* (польськ. *kobieta*) – дружина, жінка).

Зрозуміло, що сфера побутування різних слів-запозичень не однакова. Так, якщо деякі з відзначених слів-запозичень мають досить широке поширення в південно-західних говорах (пор.: *тюркізми чічка, легін'*; *мадяризми тázда, мáрга; германізм фáйний; румунізм дармбóй* тощо), то вживаність словакізмів обмежується переважно західно-карпатськими говірками, а основна маса мадяризмів трапляється лише в південно-карпатських говірках.

Діалектні відмінності у фразеології

В українській діалектній мові наявні всі типи фразеологічних одиниць, що властиві літературній мові. Більше того, в основній своїй масі фразеологізми діалектної мови повністю збігаються з фразеологізмами літературної мови або відрізняються від останніх якимось із компонентів (пор.: літ. *бракує клéпки* і буковинське *бракује дóги*, що пояснюється функціонуванням у буковинських говірках відповідно до літ. лексеми *кленка* румунізму *dóga* тощо).

Діалектні відмінності у фразеології української мови безсумнівні. Адже фразеологізми творяться на основі словникового складу, який відрізняється в різних українських говорах. У живому мовленні постійно виникають стійкі словосполучення, і процес фразеологотворення доцільно досліджувати якраз на матеріалі діалектної мови як винятково усної форми мовлення, бо саме в ній найкраще простежується виникнення фразеологізмів. До того ж діалектна мова, що існує в різноманітності варіювання своєї структури й легше піддається впливові як із боку літературної мови, так й інших говорів тієї ж самої мови та суміжних говорів інших мов, дає можливість наочніше простежити виникнення таких цікавих і важливих із погляду дослідження фразеологізмів явищ, як фразеологічна синонімія.

Серед фразеологізмів української діалектної мови виділяється незначна за обсягом група фразеологізмів церковно-релігійного походження, наявністю якої відрізняється частина південно-західних говорів (пор. у мовленні найстаршого покоління: *Јéзус Марија* – лишенько, Боже мій, *слава Йсу* – добридень, слава Богу тощо).

Структура фразеологізмів в окремих говорах часто буває відмінною, а за своїм походженням вони не так уже й рідко виступають як різні. Так, своєрідними за своєю структурою є, наприклад, закарпатські фразеологізми типу *ма́ју (ма́ву, ма́у), д'а́ку* (бажаю, хочу), *не ма́юу (ма́ву, ма́у) д'а́ки, не ма́јуу (ма́ву, ма́у) т'а́мки* (не пам'ятаю) та ін., буковинські, галицькі та взагалі південно-західні *да́ти пúду* (налякати,

нагнати страху), *братис'а(-и) на шту́ки* (жартувати) та ін., буковинські *гну́ти (плести) банди́ги (байди́ги), гну́ти хараманá* (базікати, говорити дурниці) та ін., правобережнополіське з тим же значенням *хармані плести* та ін., волинсько-поліське *тпрупу до́битис' (додуматися)*, середньонаддніпрянське *багла́ї напали, багла́ї бити* (лінощі напали, залінуватися) та ін.

Фразеологізми, звичайно, виникають на ґрунті питомого лексичного матеріалу, але вони можуть завдяки незамкнутості як фразеологічної, так і лексичної системи запозичуватися з інших джерел, часто не однакових для різних говорів. Усе це створює сприятливий ґрунт для розвитку фразеологічної синонімії, що, в свою чергу, відкриває широкий простір для контамінації фразеологізмів. Пор. синонімічний ряд фразеологізмів із значенням «байдикувати»: *ба́йдики (ба́йди, байдакі) бити – ба́йдики стрі́л'ати – ба́йдики гоні́ти – багла́ї бі́ти – бо́мки (бо́мки) збива́ти – бо́мки бі́ти – бо́мки стрі́л'ати – ха́ньки м'я́ти та ін.*, з яких літературною формою є *ба́йдики (ба́йди), багла́ї' бити* і *ха́ньки м'я́ти*, а діалектними всі інші, зокрема південно-західний фразеологізм з опорним словом-полонізмом *бо́мки*; пор. також фразеологізм із значенням «базікати, говорити дурниці»: *терева́ні пра́вити – терева́ні то́чити – терева́ні розво́дити – то́чити л'áси – жа́зиком плести́ – жа́зиком моло́ти – жа́зик чеса́ти – розпо́стити ханькі́ – байди́ги (банди́ги) плести́ (півд.-зах.) – байди́ги гну́ти (півд.-зах.) – гну́ти хараманá (півд.-зах.) – хармані́ плести́ (правобережнополіське) тощо.*

До фразеології у широкому розумінні належать також прислів'я, приказки й подібні вирази, які, хоч і не становлять власне фразеології, проте, будучи усталеними структурами, не можуть залишатися поза увагою, бо в різних українських говорах вони відчутно розрізняються (пор. закарпатські: *у л'іс (хащчу) дры́ва не воз'ат; шкода (чкода) у болото воду л'ати* та ін. і *шкода у криниц'у (керниц'у) воду носити, даремно у море воду лити* тощо, засвідчені в інших українських говорах).

Взаємодія говорів і літературної мови

Поняття нової української літературної мови надзвичайно широке. Нова українська літературна мова XVIII ст. відрізняється від літературної мови кінця XX ст. За два століття свого існування вона зазнала помітних змін не тільки щодо сфер застосування і, отже, розширення та збагачення функціональних стилів, але й щодо її внутрішньої фонетичної та граматичної організації. Істотним фактором еволюції нової української літературної мови на різних етапах була її взаємодія з народними говорами.

Найважливіша особливість нової української літературної мови полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Нова українська літературна мова розвинулась на основі південно-східного наріччя й активно увібрала в себе та уніфікувала в єдину систему елементи двох інших наріч.

Хоч південно-східне наріччя загалом є найближчим до літературної мови, проте говорити про тотожність літературної мови ні на фонетичному, ні на граматичному, ні на лексичному рівнях не можна.

Класики української літератури І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко та ін. на основі східноукраїнських говорів створили новий тип літературної мови.

Мова творів І. Котляревського (також Л. Боровиковського, Є. Гребінки) в основі своїй – тогочасна розмовна мова Полтави і Полтавщини. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка ґрунтується на слобожанській діалектній мові. У мові творів Т. Шевченка відображено діалектну стихію південної Київщини. Говірки південної Київщини, Полтавщини і Слобожанщини в кінці XVIII і на початку XIX ст. були настільки близькі, що, перетворені під пером класиків літератури на мистецькі зразки, сприймаються представниками інших наріч (південно-західного і північного) як єдиний діалектний тип.

Лексичний склад нової української літературної мови в основі своїй за походженням діалектний. Приплив діалектної лексики до нової української літературної мови для різних періодів трактується неоднаково. На сучасному етапі проблема взаємодії діалектної лексики з лексикою української літературної мови пов'язується передусім з питанням про культуру мови, про вдосконалення її будови в галузі лексики. Питання про збагачення літературної мови діалектною лексикою, про стосунок цього процесу до проблеми культури мови є актуальним тільки для періоду, коли нова українська літературна мова пройшла складний шлях нормування, коли з'явилися нормативні словники та стали діяти суворі правила щодо вживання слів у різних функціональних стилях мови. Отже, про діалектну лексику як джерело збагачення нової української літературної мови й про пов'язані з цим питання культури мови можна говорити тільки щодо періоду останніх десятиліть. Для всіх інших етапів розвитку нової української літературної мови наукову проблему становить питання про шляхи входження діалектної лексики до літературної мови, про місце говіркових слів порівняно з недіалектною лексикою в складі літературної мови.

Через велику популярність творів І. Котляревського й Т. Шевченка переважна більшість ужитих ними слів увійшла до пізнішої літературної мови. З використання І. Котляревським слів не закріпилася в літературній

мові незначна їх кількість: *буїй* (безголовий, невгамовний, нестримний), *вегєря* (вид танцю), *верзун* (шкіряний постіл), *галанії* (вузькі штани), *гардовати* (гуляти), *гаріль* (крихта, порошина), *гладуш* (глючик), *дей* (вигук – гай-гай), *дзіндзівер* (молодець, завзятець), *збірніця* (товпа, збіговисько), *звізда* (зірка), *кабатірка* (табакерка), *коломітний* (каламутний), *ласоцохліст* (ласун), *мозчіти* (ламати, калічити), *невмоготу* (невміч), *прідзигльованка* (вертихвістка), *пудохвєт* (тяжка на підйом людина), *рдїтися* (гарячитися – про тварин), *роздоброхотатися* (розгулятися, розщедритися), *скóмишиться* (скуйовдитися), *спередіти* (випередити), *спотиньга* (нишком), *сунка* (торба), *трїстя* (трясовина, драговина), *тяжко* (сильно, дуже), *тягу дати* (втекти), *фуцювати* (танцювати, скакати), *халázя* (прочухан), *хльóра* (прочухан), *цвєнтюх* (базікало), *цбóхля* (балакуха, пліткарка), *шатєрник* (кочівник), *швєндювати* (плентатись, волочитись), *шпувати* (інтенсивно діяти), *юрлівий* (швидкий, меткий), *ягні* (рід страви), *ярміс* (спосіб) тощо. Переважна більшість наведених слів становить собою середньонадніпрянські полтавські діалектизми.

Не прижилися в сучасній українській літературній мові вживані Г. Квіткою-Основ'яненком слова, що переважно є слобожанськими діалектизмами: *бáтіночко* (батецько), *безперевóдно* (завжди, постійно), *бїжáти* (їхати), *бóлість* (хвороба), *будзїй* (бідняк), *бурєй* (буревій), *вдвїр'я* (подвїр'я), *вдрáти* (вчинити щось таке, що дивує), *вегєря* (вид танцю), *великóнный* (здоровенний), *випóштувати* (пригостити), *віскромáдити* (вискребти, вичистити), *віддружїти* (віддячити), *віїе* (дишло), *вóвсі*, *óвсі* (цілком), *врáзький* (бісів, чортів), *втєряти* (загубити), *ганьбувати* (нехтувати), *гнївнєнько* (досадно, неприємно), *джинджигул'áстий* (кокетливий, вередливий), *довг* (борг), *доцóбкатися* (доїхати), *дрáча* (непомірний податок), *дробїна* (дрібні залишки чогонебудь), *жбóден*, *жбóдний* (кожен, кожний), *загреготїти* (загриміти), *задьóрний* (задерикуватий), *зліток* (надбавка), *змаракувати*, *змороковати* (придумати), *зрáдоцїти* (зрадіти), *зрок* (строк), *зуздрїти* (побачити), *ітрясті* (втратити, позбутися), *кабатірка* (табакерка), *калаву́рити* (вартувати), *карвátка* (кухоль), *кладовїти* (класти), *кнут* (батіг), *ковєрніця* (килимниця), *кулікати* (пити), *лебеда́ха* (бідолаха), *личмáн* (пастух овець), *ліка* (лічба), *макортєть*, *макотєрть* (макітра), *мал'áвочка* (пестлива назва малої дитини), *маракува́-ти* (розмірковувати), *навда́ку* (сумнівно), *навколїнки* (навколїшки), *найпóще* (найбільше), *намалї* (обмаль), *напóряд* (підряд), *непривинний* (невинний), *обáче* (однак), *о́нуц* (гірш), *парлáція*, *парло* (покарання різками), *перєдр'áга* (сварка), *перечóрний* (дуже чорний), *пєський* (собачий), *півóда* (підстаркуватий), *підчás* (іноді), *пособрáти* (вибрати), *потрєбит* (використати), *прязнівий*

(прихильний), *пробиша́ка* (розбишака), *розцяво́хваний* (пишно убраний), *сторжѝтися* (сторгуватися), *тру́бниця* (труба), *тяжѝна* (домоткане полотно), *укоштува́тися* (витратити свої кошти), *у́стя* (челюсті), *ухлі́бити* (нагодувати), *халаху́р* (волоцюга), *хамло́* (дрібне віття), *халту́рки* (зиск, хабар), *чу́рхнути* (швидко побігти), *шквіря* (сніг з вітром), *штѝпний* (гарний), *щеду́шний* (слабкий) і деякі інші.

До середньонаддніпрянських діалектизмів, що не закріпилися в літературній мові, можна віднести вжиті Т. Г. Шевченком слова: *віскрѝвий* (шмаркатий), *га́йстер* (лелека), *зато́го* (соро, незабаром), *ке́те* (дайте, подайте), *кошуле́нка* (сорочечка), *ку́га* (рогіз), *мото́рити* (діяти, робити), *на тотѝж* (раптом, несподівано), *ненѝтля* (жадібність), *оболо́нка* (шибка), *перетѝка* (широка межа, поросла кущами й деревами), *печина́* (грудкуватий коричневий ґрунт), *півча́рта* (три з половиною), *су́то* (рясно, густо), *талі́* (верболіз), *фа́йда* (батіг), *цизо́рик* (складаний ніж).

Важливим чинником у засвідченні й нормуванні лексики літературної мови в першій половині XIX ст. була поява словників, опублікованих як додаток до творів (І. Котляревського, О. Павловського, М. Максимовича) і рукописних (А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, М. Євстаф'єва). Назви словників (наприклад, «Слова української мови, вживані в Полтавській губернії» М. Євстаф'єва) є свідченням того, що діалектна лексика в першій половині XIX ст. сприймалася як складова частина лексичного фонду літературної мови.

Помітну рису західноукраїнського різновиду нової української літературної мови становлять запозичення з інших мов, передусім польської, частково з німецької, проте найістотнішою ознакою його є відчутність місцевих говіркових елементів. Усі видатні західноукраїнські письменники XIX і початку XX ст. більшою або меншою мірою в мові своїх творів відображали особливості рідного їм говору: Ю. Федькович, М. Черемшина – гуцульського, О. Кобилянська – буковинського, І. Франко – бойківського, В. Стефаник, Л. Мартович – покутського.

Виразне прагнення до уніфікації східного й західного різновидів української літературної мови вперше виявляється в творах Ю. Федьковича, який стояв на ґрунті живої народної мови; у мові його творів діалектна та фольклорна стихії поєднуються з наслідуванням наддніпрянських письменників, хоч, щоправда, письменник не повністю пориває й з книжною традицією.

Цілу епоху в розвитку української літературної мови взагалі та її західноукраїнської відміни зокрема становить творчість І. Франка, який розвинув і збагатив усі жанри української літературної мови. Різні етапи творчості видатного діяча відбивають певні особливості

мовної ситуації в Галичині; у мові творів І. Франка відображені й москвофільське «язичіє», і бойківський говір, й унормований тип літературної мови на народній основі, що утворився внаслідок об'єднання з наддніпрянською літературною мовою.

Творчими побратимами І. Франка були В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, О. Кобилянська, О. Маковей. Усі вони зробили помітний внесок у розвиток української літературної мови на Західній Україні.

Найширше застосовували діалектизми В. Стефаник і М. Черемшина. Покутський говір у творах В. Стефаніка перетворений у досконалий засіб художнього виразу. Гуцульський говір для М. Черемшини був мистецьким засобом відтворення сільського побуту, типізації героїв. У пізніший період творчості питама вага діалектизмів у творах В. Стефаніка і М. Черемшини зменшується. Засобом індивідуалізації образів служить діалектна мова і в творчості Л. Мартовича та О. Маковей. У мові творів О. Кобилянської на сільську тематику теж чітко виявляються діалектні та фольклорні елементи.

Чимало діалектних назв проникає в літературну мову внаслідок того, що відповідні предмети, характерні для певної місцевості, набувають популярності й поширення на всій українській етнічній території (*трембіта, флоряра, оборіг, ва́тра, коли́ба, кетпа́р, тронка* тощо). Ряд лексичних діалектизмів засвоює літературна мова через популярні народні пісні, що народжуються в певних місцевостях (*лє́гінь, дрімба, чічка* тощо).

Треба зауважити, що збагачення літературної мови відбувається не тільки шляхом переймання з народних говорів певних слів, але й певних значень для наявних у літературній мові слів, що засвідчується нормативними словниками.

Не всі стилі сучасної української літературної мови однаково податливі на поповнення діалектною лексикою. Діалектна лексика проникає передусім у мову художньої літератури. У цьому жанрі лексичні діалектизми проходять атестацію на життєздатність, а потім уже стають або не стають надбанням усієї літературної мови.

Не всяке введення лексичного діалектизму в літературну мову є її збагаченням. Літературну мову збагачують тільки зрозумілі, семантично прозорі діалектні слова, які фонетичною і граматичною будовою не руйнують загального стилю літературної мови, а тільки експресивно увиразнюють його.

На сучасному етапі в літературну мову найчастіше вводяться лексичні діалектизми для передачі етнографічних і побутово-професійних назв предметів, що виступають предметом зображення в художніх творах, переважно при змалюванні минулого.

Досить часто лексичні діалектизми вживаються також у мові художньої літератури як синоніми до наявних у літературній мові слів. Такі діалектні слова не вносять у мову особливого емоційного забарвлення, а тільки стають засобом відтворення колориту певної місцевості, індивідуалізації мови персонажів тощо, наприклад, *когút* (півень), *коц'уба* (кочерга), *стодóбла* (сарай), *гáльба* (кухоль), *бiнда* (стрічка). Семантико-стильові синоніми діалектного походження в літературній мові виконують ідеографічно-уточнювальну й експресивну функцію; до таких можна віднести засвідчені дослідниками слова: *зáрінок* (пологий берег річки, вкритий рінню), *гарувáти* (тяжко працювати), *бучкувáти* (бити), *тюпáшити* (іти), *холодáн* (зимовий одяг), *харапудитись* (лякатись), *балáканка* (розмова), *бездóльний* (безталанний), *дóкувати* (ухилитися від чого-небудь), *глі́бка* (яма), *вертунéць* (кажан), *бáчно* (обережно) й подібні.

Завдання

Завдання 17. З'ясуйте, які значення поданих лексем є діалектними, а які – літературними, зверніть увагу на наголошування: *вiдкид* – «схил гори», «віддзеркалення»; *вiдказ* – «відмова», «відповідь», «бекар»; *волосянка* – «грубий цупкий одяг, виготовлений з волосу, вовни, який носили на голому тілі аскети», «співочий птах»; *вугол* – «ріг», «кут у хаті»; *вуйко* – «дядько по матері», «літній чоловік», «ведмідь»; *голяк* – «злидар», «дерево без листя», «бритва».

Завдання 18. З'ясуйте за словниками значення поданих діалектизмів, проставте наголоси: *вiхало*, *вiц*, *водокрут*, *возвiз*, *ворiття*, *воробець*, *вугляр*, *вудвуд*, *вузьмина*, *вулiй*, *вутятко*, *в'ятiр*, *гагара*, *гвер*, *гендя*, *згиллий*, *гiжжа*, *гила*, *глизавий*.

Завдання 19. Порівняйте значення поданих слів за «Словарем української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка та «Словником української мови» в одинадцяти томах: *балда*, *бабник*, *баба*. Зробіть висновок про коливання семантичної амплітуди лексем, розширення чи звуження семантики.

Завдання 20. Випишіть з твору М. Коцюбинського «Гіні забутих предків» уривок (обсяг – 100 слів). Знайдіть приклади лексичних діалектизмів. З'ясуйте їхнє значення за «Словарем української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка та «Словником української мови».

Завдання 21. Випишіть зі «Словника української мови» 10 слів, які мають кілька лексичних значень і подані з ремарками *літ.* чи *діал.* Наприклад: *баштан* літ. «ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині», *баштан* діал. «рід дитячої гри».

Завдання 22. Опрацюйте передмови до трьох діалектних словників. Випишіть 20 слів, укажіть, до якого типу діалектизмів вони належать, чи вживаються в літературній мові.

Завдання 23. Запишіть 10 лексичних діалектизмів (або діалектних фразеологізмів), які вживаються в мовленні літніх людей вашого населеного пункту, подайте їхнє тлумачення та пояснення, якими супроводжують цю лексему мовці.

Завдання 24. Запишіть розповіді старожилів вашого села про один із циклів свят (зимових, весняних, літніх, осінніх) або обрядів (весілля, поховання тощо). Які фразеологізми, пов'язані з цими святами, побутують у вашому селі? Зафіксуйте й проаналізуйте лексичні та фразеологічні діалектизми.

Приклад виконання:

Св'яльба

Ввечері, перед дньом св'яльби, плитуть вінók із барвінку в молодіці всі цімбóрки (подружки). А в женихá – всі його цімбóри рóблят «курагóв» і тóже плитуть вінók, шчоб нарядíти курагóв.

«Курагóв» – берес'а велика пáлка, на нїї вїшают п'ят-шість ширінок (хусток), а звéрху кладéс'а вінók.

Нарáно старіший дрúжба берé курагóв і рáзом із молодím і всімá з його стороні – гост'ами, всьов його рóдинов – ідуть до молодіці. З нїми йдуть і музїки (бúбен, гúсли, флóвта, гармóшка).

Молодіця з своїми дрúжками, рóдичами йдуть в цéрков вінчáтися.

Коли ся вінчáють, тогді на гóлови їм обóм (молодím) кладуть вінки, котрі ввечері плелі у дівки з барвінку.

Як повінчáють'с'а, ідуть до молодіці, і вс'уди з нїми хóдит і музїка, по всім горáм. Як ся погост'ать у молодóї, тогді, пополудню, всімá ідуть до молодóго. Через якийсь час у сись самій динь, ідуть за приданим, на кóнях. У дівки маé бути приданоје: шифóн (шафа), пáрни (подушка), пóплони (покривало), покрúвці (підодіяльники).

Кóні з брїчков мають бúти заквітчані, з дзвінóчками, і по всьóму селу от дівки до женихá несуть і везуть приданоје.

Мáти женихá, коли привезуть много пáрен, поплóну, дуже кевіянá (горда), що в неї дуже зажиточна нивістка. Дівка остијес'а жити в хїжі (домі) женихá.

(Записала Пилипенко Яна; інформатор – Чонка Ганна Іванівна, Закарпатська обл., Хустський р-н, с. Березово).

Завдання 25. Із одинадцятитомного «Словника української мови» виписати діалектні слова. Вказати, до якого типу лексичних діалектизмів вони належать, наскільки активно використовуються в літературній мові.

Завдання 26. Знайдіть у пропонуваному тексті лексичні діалектизми. Визначте, до якого з наріч української мови належить текст:

[у середини робили самі пол'яки / і добри гробиши заробл'яли / йа вам скажу // бало і йа вден' заробл'яв злотуи штири // а в конці селá стойа́в трахтір / то часто ми / шо заробл'яли / то половіну там оставл'яли // погано бу́ло тїл'ко гробиши получат' / бо роспісувац'ї а ни муот // покул'тих хрэсту'в наставили / то впрійїи // а в шкóли йа ни однойи зимї не буи // бат'ко ни пускáли // багáто бу́ло товáру пáсти / а пастухé наймáт'ни хотїли // зрештоїу йакá то бу́ло шкóла // на сэлó буи тїл'ко йїдєн вучїтел' //]

Завдання 27. Вибрати з українських діалектних словників фразеологічні звороти й дібрати до них синонімічні та антонімічні відповідники з літературної мови.

Завдання 28. За «Словником української мови» в одинадцяти томах з'ясуйте значення поданих слів: *горяк, гострець, гостинець, гранда, грайворон, граматовий, грань, гратуляція, гребло, гривий, грижа, гризь, грузний, гулий, гура, гурма, гуцава.*

Завдання 29. З'ясуйте, які з поданих значень слів є діалектними, а які – літературними: *гоц* – «звуконаслідування гог», «водоспад»; *грабар* – «землекоп», «гробокопач»; *грінка* – «підсмажена скибка хліба», «невеликий шматок чого-небудь»; *громак* – «баский кїнь», «дошка для з'їжджання з гори».

Завдання 30. Знайдіть у пропонуваному тексті лексичні діалектизми. Визначте, до якого з наріч української мови належить текст:

[дуп'ру ж сватé хóчут' вэ'ати з дружóк' йакóгос' гостїнц' а / то вунé вжé чат'їуиут' / гл'ад'ат' над мо'ло'дóйу / хóчут' впáсти на с'їм радні // то'д'ї дружк'ї м'ус'ат' скупэ'ти раднó // пóсл'а тóго бат'ко і мáти бэрút' вбраскá і бу́лку хл'їба і стойáт' дл'а столá / а напро́т'їи їїх ставл'яїе дру́жба молодéх і їїх бат'ко з мáтереїу благословл'яїе // то'д'ї вжé вс'ї с'їдáїуиут' на пудвóди / доп'їру бат'ко бэрé бу́лку хл'їба / мáти бирé жэ'то' на тар'їлку // бат'ко йде вперїд / а мáти йде за бат'ком з жэ'то'м і всипáїї їїх // йак'вунé с'пудв'ї ра ру́шат' / то' то'д'ї цук'єрками / гурїхами / сéмначком мо'ло'дá назáд сэбé сїпле / к'їдаїе // на до'рóз'ї і встричáїуиут' пирїпóйуи // пирэп'її дл'а тóго / шчо му́лудэ'ї бирé д'ївчїну // йак'вунэ' за пирэп'її заплáт'ат' / то' той пирэп'її бэрút' сватэ' / а йак'нэ заплáт'ат' / то' пирэп'її зистáїе на м'їсц'ї //]

Завдання 31. З'ясуйте, які з назв лікарських рослин є літературними назвами, для діалектних знайдіть мотиваційні ознаки номінації:

1) арніка гірська, ангельське зілля, баранка, скусівник гірський, трава бараня, чарник;

- 2) звіробій, божа кривця, заяча кривця, кривавник, стокривця;
- 3) ромашка, ромен, романець;
- 4) сідач коноплевий, давник, кінська трава, конопельник, коноплі водяні, коноплі собачі.

Завдання 32. Опрацювавши запропоновані статті, знайдіть діалектизми у творах українських письменників.

– Козачук Г. О. Взаємодія літературної і діалектної побутової лексики // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 44–47.

– Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 37–43.

– Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в поезії Тараса Шевченка // Мовознавство. – 2002. – № 2. – С. 11–16.

– Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови творів Івана Франка // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 11–16.

Тексти для аналізу на вибір:

1. Васильченко С. «Талан», «Мужицька арихметика».
2. Грінченко Б. «Під вербами», «Сам собі пан».
3. Кобилянська О. «Людина».
4. Коцюбинський М. «Дорогою ціною», «Тіні забутих предків».
5. Куліш П. «Орися», «Чорна рада».
6. Мирний П. «Морозенко».
7. Стефаник В. «Новина», «Камінний хрест».
8. Тесленко А. «Школяр».
9. Федькович Ю. «Нива», «Три, як рідні брати».
10. Франко І. «Фарбований лис», «Грицева шкільна наука», «Захар Беркут», «Добрий заробок», «Борислав сміється».
11. Шевченко Т. «Катерина», поезії.